

МОВОЗНАВСТВО

Ідеї Харківської філологічної школи в історичній ретроспективі та сучасних лінгвістичних парадигмах

УДК 811.161.2'0 + 811.161.1'0

В. А. Глущенко, І. М. Рябініна, К. А. Тищенко

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

О. О. Потебня про джерела вивчення історії східнослов'янських мов

Глущенко В. А., Рябініна І. М., Тищенко К. А. О. О. Потебня про джерела вивчення історії східнослов'янських мов. У статті зазначено, що О. О. Потебня зробив вагомий внесок у розв'язання проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов. Проаналізовано низку капітальних праць ученого, що увійшли в золотий фонд вітчизняного мовознавства. Доведено, що пріоритетним джерелом вивчення історії мови в студіях О. О. Потебні виступали сучасні діалектні дані; матеріал давніх писемних пам'яток було кваліфіковано як найважливіше серед допоміжних джерел.

Ключові слова: джерела вивчення історії мови, давні писемні пам'ятки, сучасні говори.

Глущенко В. А., Рябинина И. Н., Тищенко Е. А. А. Потебня об источниках изучения истории восточнославянских языков. В статье отмечено, что А. А. Потебня сделал весомый вклад в решение проблемы источников изучения истории восточнославянских языков. Проанализирован ряд капитальных трудов ученого, которые вошли в золотой фонд отечественного языкознания. Доказано, что приоритетным источником изучения истории языка в работах А. А. Потебни выступали современные диалектные данные; материал древних письменных памятников был квалифицирован как важнейший среди вспомогательных источников.

Ключевые слова: источники изучения истории языка, древние письменные памятники, современные говоры.

Glushchenko V. A., Ryabinina I. M., Tyshchenko K. A. O. O. Potebnia about sources of studying the history of East Slavic languages. The article stated that O. O. Potebnia made a significant contribution to solving the problem sources study of East Slavic languages. Analyzed a number of capital works of scientists that entered the golden fund of domestic linguistics. It is proved that the priority source for the history of language in O. O. Potebnia's works were modern dialects; material ancient written records were classified as among the most important auxiliary sources. The thesis on the priority of modern dialectal data as the source of the study of the history of language O. O. Potebnia argued the very practice of his linguistic research. The ignorance of this source was assessed by the scientist as a significant disadvantage of his contemporary studies from the history of language. As for ancient written monuments, they, as O. O. Potebnia believed, have significant disadvantages, which cannot be called the first priority source for studying the history of language. The significance of these abstracts should be weighed down. We foresee the prospects of further exploration in the frontal in-depth study of O. O. Potebnia's research devoted to the history of East Slavic languages at various levels.

Key words: the sources of the study of the history of, ancient manuscripts, modern dialects.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відомо, що завдяки О. О. Потебні сучасна лінгвістика отримала низку капітальних праць, що увійшли в золотий фонд вітчизняного мовознавства. Важливими є його

погляди на джерела вивчення історії східнослов'янських мов. Без сумніву, відомий мовознавець зробив вагомий внесок у розробку порушеної проблеми. Саме тому наукові здобутки вченого достатньо часто виступають об'єктом дослідження сучасних лінгвістичних парадигм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що стисло про джерела вивчення історії

східнослов'янських мов у працях О. О. Потебні писали В. А. Глущенко, І. М. Рябініна, Е. Р. Брагіна [2, 3, 14]. Цими авторами було проаналізовано й відповідні погляди О. О. Потебні. Проте спеціальних праць, присвячених ґрунтовному вивченню тверджень ученого щодо проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, пропонована стаття заповнить цю прогалину.

Метою розвідки є розкриття поглядів О. О. Потебні на джерела вивчення історії східнослов'янських мов, установлення його внеску в дослідження зазначеної проблеми.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) розкрити погляди на джерела вивчення історії мови попередників і сучасників О. О. Потебні; 2) установити внесок ученого в дослідження проблеми кола джерел вивчення історії східнослов'янських мов; 3) виявити, які твердження Потебні зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Як показав В. В. Колесов, саме в працях О. О. Потебні порівняльне та історичне вивчення мов уперше виступає у своїй діалектичній єдності як наукова теорія дослідження [6].

Зроблений В. А. Глущенком аналіз [3:49] дозволяє зробити висновок, що це було пов'язане з новим підходом до джерел вивчення історії мови: у студіях О. О. Потебні на передній план висунуто сучасні мовні (діалектні) дані як пріоритетне джерело вивчення історії мови, а матеріалу давніх писемних пам'яток відведено роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел.

На синтез у працях О. О. Потебні найважливіших джерел вивчення історії мови – сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток – вказував П. В. Владимиров: «Перший, хто наважився злити сучасні народні говори... з фактами пам'яток давньоруської писемності в усьому їхньому обсязі, був Потебня» [1:13]. Цей висновок було зроблено в результаті аналізу праць О. О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» і «Заметки о малорусском наречии».

До цих праць звернувся й О. О. Шахматов, який відзначив, що в них сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело вивчення історії мови: «Потебня зробив першу спробу такого історичного дослідження руської мови, в основу якого покладено живу сучасну мову; спроба визначна для того часу, і вона аж ніяк не втратила свого значення ще й тепер...» [16:94–95].

Необхідно взяти до уваги, що О. О. Шахматов підкреслює тут велике значення використання О. О. Потебнею сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови для

подальшого розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Такий висновок О. О. Шахматова є, звичайно, закономірним: твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови стало принциповою настановою та набуло завершеного характеру в працях учених Московської школи, перш за все О. О. Шахматова [3:116–119; 14:60–61].

Дані сучасних східнослов'янських мов виступають як пріоритетне джерело, наприклад, у дослідженні О. О. Потебнею історії українських африкат *дж* і *дз* шляхом звернення до систематизованого вченим значного матеріалу тогочасної української мови в сукупності її говорів.

Аналіз цього матеріалу дав О. О. Потебні можливість зробити висновок, що в різних словах зазначені африкати мають різне походження. На думку вченого, вони виникали двома різними шляхами і є наслідком двох діаметрально протилежних фонетичних процесів: «ослаблення» приголосних і їх «підсилення».

До «ослаблень» О. О. Потебня відносив, зокрема, виникнення м'яких приголосних у результаті праслов'янських йотацій приголосних різного місця творення (пов'язуючи це з фрикативним способом творення *j*), а також палаталізацій задньоязикових [10:69, 132]. Учений навів переконливі аргументи на користь того, що за першою та другою палаталізаціями дзвінкий проривний задньоязиковий приголосний змінився у дзвінкі африкати *дж* і *дз*; звук *дж* виникав також унаслідок йотації приголосного *d* (так само, як *ч* є наслідком взаємодії *t* з подальшим *j*). Наявність африкати *дж* < *dj* О. О. Потебня відзначав в укр. *ходжу*, півд.-зах. укр. *меджа* тощо [10:124]. Щодо укр. *джерело*, *дзвін*, півд.-зах. укр. *джаворонок*, *джерно*, то тут дзвінкі африкати мають інше походження: вони виникли в результаті «підсилення» фрикативних *ж* і *з* [10:124–125, 136].

Для підтвердження своїх висновків О. О. Потебня звертається до матеріалу давніх пам'яток. Учений відзначає, що африката *дз* позначалася в писемності кириличною літерою *с* [12:31], і зосереджує свою увагу на відбитті в давніх рукописах звука *дж*. О. О. Потебня писав: «Панування звука *ж* із *dj* (= Ст. Сл. *жд*) у найдавніших пам'ятках руської писемності є доказом, що відмінністю між *дж* (Мр.) і *ж* (Вр.) був помічений поділ руської мови на нареччя не пізніше Х–ХІ ст.ст.» [10:124.]. На думку вченого, у російській мові перехід *дж* > *ж* відбувся раніше, ніж в українській [там же]. Підтвердження О. О. Потебня знаходив у свідченнях південних давньоруських пам'яток, де диграф *жч*, на думку дослідника, передає сполучення африкати *дж* з попереднім приголосним *ж*. Крім того, О. О. Потебня вважав не зовсім точною тезу П. Г. Житецького про те, що в південній

східнослов'янській писемності безпосереднє відбиття африкати *дж* засвідчено не раніше XVI ст. [5:239–240], і наводив приклад **мечибожье** (Іпатівський літопис під 1147 р.), у якому літера **ч** позначає звук *дж* [15:74–75].

Отже, тезу про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови О. О. Потебня стверджував самою практикою своїх мовознавчих досліджень. Ігнорування цього джерела вчений оцінював як істотний недолік сучасних йому студій з історії мови. Так, О. О. Потебня першим відзначив (і ця оцінка згодом стала загальноприйнятою) такі вади книжки М. О. Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [9:74–75], як брак посилок на матеріал сучасних говорів східнослов'янських мов і порівняльного вивчення мовного минулого та сучасного [11:4–6].

Необхідно відзначити, що М. О. Колосов задумав свою книжку як історичний огляд мовних особливостей давніх писемних пам'яток; вона, з погляду М. О. Колосова, має значною мірою попередній характер. У зв'язку з цим учений підкреслював, що для здійснення мети саме цього дослідження матеріал сучасних говорів непотрібний [8:IV].

Щодо принципів настанов М. О. Колосова, то його позиція в питанні використання сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови збігалася з позицією О. О. Потебні. Більше того: М. О. Колосов обґрунтував твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови й теоретично. Це базувалося на критичному ставленні до іншого джерела – давніх писемних пам'яток. На думку М. О. Колосова, давні пам'ятки, навіть якщо в них є

змішання певних літер, не дають можливості визначити характер того або іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, давню фонетичну систему не витримано в жодній з пам'яток. Для її реконструкції й необхідно використовувати сучасні діалектні дані [7:35].

Істотний недолік книжки П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [5] М. О. Колосов убачав у тому, що для П. Г. Житецького особливості графіки та орфографії давніх писемних пам'яток більш важливі, ніж свідчення сучасних говорів [7:7, 14–17]. Щодо праці П. Г. Житецького в цілому (вона побудована, головним чином, на матеріалі тогочасних українських говорів [3:91; 14:94]) така оцінка є хибною. У даному випадку нас цікавить принципова орієнтація М. О. Колосова на пріоритетне використання сучасних діалектних даних.

Висновки. Проведене дослідження показало, що значення тез О. О. Потебні для розв'язання проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов важко переоцінити. Наші спостереження свідчать про те, що вчений критикував давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії. Пріоритетним джерелом вивчення історії мови в працях О. О. Потебні виступали сучасні діалектні дані; матеріал давніх писемних пам'яток було кваліфіковано як найважливіше серед допоміжних джерел.

Перспективи подальших розвідок ми убачаємо у фронтальному поглибленому вивченні студій О. О. Потебні, присвячених історії східнослов'янських мов на різних рівнях.

Література

1. Владимиров П. В. Пятидесятилетие «Мыслей об истории русского языка» (Очерк трудов за 50 лет и новые материалы) / П. В. Владимиров – К., 1899. – 45 с.
2. Глущенко В. А. Джерела вивчення історії мови в концепції О. О. Потебні / В. А. Глущенко, І. М. Рябініна, Е. Р. Брагіна // Словознавчі студії : науково-метод. зб. / відп. ред. В. А. Глущенко. – Слов'янськ : СДПІ, 2001. – С. 77–83.
3. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
4. Глущенко В. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики / В. А. Глущенко // Филол. науки. – 1987. – № 3. – С. 38–45.
5. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / П. И. Житецкий. – К., 1876. – IV, 376 с.
6. Колосов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. / В. В. Колосов // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л.: Наука, 1984. – С. 163–199.
7. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка / М. А. Колосов. – Варшава, 1877. – 45 с.
8. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / М. А. Колосов. – Варшава, 1872. – 192 с.
9. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові (до 60-річчя «Українського правопису») / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 7–14.
10. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка : I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий / А. А. Потебня. – Воронеж, 1866. – 156, III с.
11. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / А. А. Потебня. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.

12. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : Этимологические и другие заметки / А. А. Потебня. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.
13. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия» / А. А. Потебня. – К., 1876. – СПб, 1878. – 76 с.
14. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. / І. М. Рябініна – Слов'янськ : Видавець Маторін Б. І., 2011. – 174 с.
15. Франчук В. Ю. Харьковская лингвистическая школа / В. Ю. Франчук, Ю. В. Рождественский // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 569–570.
16. Шахматов А. А. Русский язык : лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. / А. А. Шахматов. [– Литограф. изд. – М., 1890–91]. – 179 с.

УДК 336.742:398.3

Т. В. Охріменко

Київський національний лінгвістичний університет

**Сакральне значення золота та грошей
у спільнослов'янських фольклорних формулах
(на матеріалі творів О. О. Потебні)**

Охріменко Т. В. Сакральне значення золота та грошей у спільнослов'янських фольклорних формулах (на матеріалі творів О. О. Потебні). Стаття містить аналіз міфопоетичної концепції О. О. Потебні, в якій відображені уявлення слов'ян про найважливіші елементи грошової культури, пов'язаної із символікою золота, дорогоцінних металів, потаємних скарбів, цінних природних ресурсів, первинних елементів буття, жіночого начала, небесного та потойбічного світу. Народнопоетичне тлумачення феномену багатства включає в себе таке: здоров'я людини, родючість землі, юну дівочу красу, плідність та щасливу долю молодої сім'ї, довгі та веселі роки життя, добробут у господі, Божу ласку, допомогу та прихильність пращурів.

Ключові слова: народна поезія, символіка багатства, грошова номінація, грошова культура.

Охрименко Т. В. Сакральное значение золота и денег в общеславянских фольклорных формулах (на материале произведений А. А. Потебни). Статья содержит анализ мифопоэтической концепции А. А. Потебни, в которой отражены представления славян о наиболее важных элементах денежной культуры, связанной с символикой золота, драгоценных металлов, тайных кладов, ценных природных ресурсов, первоэлементов бытия, женского начала, небесного и потустороннего мира. В народнопоэтическое объяснение феномена богатства включается следующее: здоровье человека, плодородие земли, юная девичья красота, плодovitость и счастливая судьба молодой семьи, долгие и радостные годы жизни, достаток в доме, Божья ласка, помощь и поддержка предков.

Ключевые слова: народная поэзия, символика богатства, денежная номинация, денежная культура.

Okhrimenko T. V. The sacred value of gold and money in the joint Slavic folk formulas (based on the works of O. O. Potebnya). The article analyzes the mythological concept of Olexandr Potebnya, a well-known Ukrainian folklorist and ethnographer. Potebnya's works on the mythology and folklore of the Slavs reflect the ancient notions of our ancestors about important common elements of monetary culture. This culture is associated with such symbols as gold, silver and other precious metals, hidden treasures, valuable natural resources, primary elements of being (earth, water, fire, air, thunder), women's origin, heavenly and demonic worlds. Folk, poetic interpretation by the Slavs of the phenomenon of wealth includes the following: human health, fertility of the land, young maiden beauty, fruitfulness and happy fate of the young family, long and fun years of life, welfare in the economy, God's favor, help of ancestors.

Key words: folk poetry, symbols of wealth, money name, money culture.

Дослідження феномену грошей як унікального явища, заглибленого в історію та культуру людства, важливе тому, що відбиває одну з найдавніших та найстійкіших сфер господарської діяльності людини та суспільства в цілому – царину грошового обігу, бо ж саме гроші є основною мірою вартості об'єктів матеріального світу. Однак,

незважаючи на багатомітні дослідження і велику кількість теоретичних концепцій грошей, людство сьогодні не має однозначної й остаточної відповіді на питання, що ж таке гроші [14:22]. Цей факт пояснюється тим, що суть грошей змінюється адекватно змінам характеру історично визначених економіко-суспільних відносин, в яких вони функціонують [4:5–8; 20:18–19]. Ставлення до грошей суттєво впливає на формування не лише